

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

СУҒД ВА УСТРУШОНА АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИГА ДОИР (ИЛК ЎРТА АСР)

Шапулатов Улуғбек Холтожиевич,
Термиз давлат университети ўқитувчиси

For citation: Ulugbek X. Shapulatov. To the history of ontogeny of Sogd and Ustrushany (early middle age). 2019, vol. 1, issue 13, pp. 58-65.

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-13-07>

Келиб тушган сана 5 август, 2019
Эълон қилинган сана 5 октябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада муаллиф ёзма манбаларнинг нашрлари ва илмий адабиётлар асосида илк ўрта асрлар Марказий Осиёнинг йирик давлат уюшмалари Суғд ва Уструшона ўртасидаги алоқалар тарихи таҳлил этилган. Мақолада муаллиф соҳага доир бир қанча мустақил хулосаларни илгари сурган.

Калит сўзлар: воҳа давлатлари, хитой йилномалари, “Эски хатлар”, суғдий ҳужатлар, Шаҳристон, Панч, давлатчилик, маданий алоқалар, тил ва дин.

К ИСТОРИИ ОНТОШЕНИЙ СОГДА И УСТРУШАНЫ (РАННЯЯ СРЕДНЯЯ ВЕКА)

Шапулатов Улуғбек Холтожиевич,
Преподаватель Термезского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе письменных источников и научных литератур проанализировано отношение Согда и Уструшаны – государ-

ственные объединение Центральной Азии в ранние средневековье.

Ключевые слова: оазисные государства, китайские источники, «Старые письма», согдийские документы, Шахристан, Панч, государственность, культурные отношения, язык и религия.

TO THE HISTORY OF ONTOGENY OF SOGD AND USTRUSHANY (EARLY MIDDLE AGE)

Ulugbek X. Shapulatov,

Teacher of Termiz State University

ANNOTATION

In this article, on the basis of written sources and scientific literature, the attitude of Sogd and Ustrushana - the state association of Central Asia in the early Middle Ages was analyzed.

Key words: oasis states, Chinese sources, "Old letters", Sogdian documents, Shahrstan, Panch, statehood, cultural attitude, language and religion.

Ўзбек миллий давлатчилигининг ўрта асрлар даври, айниқса, давлатчилик жараёнлари жадал кечган илк ўрта асрлар босқичи тадқиқотчилар томонидан катта қизиқиш билан тадқиқ этилмоқда. Бу даврда Марказий Осиёда дастлаб Эфталийлар, сўнгра Турк хоқонлиги таркибида ўз ички мустақиллигига эга бўлган Суғд, Чоч, Фарғона, Тохаристон, Хоразм, Уструшона, Бухоро каби давлат уюшмалари мавжуд бўлиб, уларнинг қарийб барчаси ўз танга зарби, марказий шаҳри, кам сонли бўлса-да қўшини, давлатчилик рамзлари, бошқарув тизими каби давлатчилик асосларига эга эди.

Мазкур давлат уюшмалари ўзаро жадал ички муносабатлар олиб боришган. Улар орасида айниқса, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган Суғд ва унга қўшни бўлган Уструшона ўртасидаги алоқалар турли жабҳаларда кўзга ташланади. Масалан, тил ва дин умумийлиги иқтисодий алоқалар, ҳукмдорлар ўртасидаги қариндошлик муносабатлари, ташқи савдо алоқаларидаги ҳамкорлик ва бошқа бир қанча далиллар асосида кўзга яққол ташланади. Булар Табарийнинг “Тарих”, Балазурийнинг “Китоб футуҳ ал-булдон”, Самъонийнинг “Китоб ал-ансаб”, Ибн Хавқалнинг “Китоб масалик ал-мамолик” каби асарларида, “Бей ши”, “Суй шу”, “Тан шу” каби хитой йилномаларида Суғд ва Уструшона алоқаларига дахлдор маълумотлар асосида ўз тасдиғига эга [1].

Аммо илк ўрта асрлар Суғд ва Уструшонанинг ижтимоий-сиёсий, маданий алоқалари ҳамда ушбу алоқаларнинг Марказий Осиё тарихида тутган ўрни масаласига бағишланган тадқиқотлар кам. Бундан ташқари, Суғд ва Уструшонанинг илк ўрта асрлардаги тўғри жабҳалардаги алоқалари бугунги Ўзбекистон ва Тожикистон давлатлари ўртасидаги алоқаларнинг тарихий асосларини кўрсатиб беради. Бу эса мақоланинг муҳим масалага бағишланганлигини кўрсатади.

Уструшона ҳудуди милоднинг V аср охири – VII асрларида эфталлийлар ва Фарбий Турк хоқонлиги таркибига кирган. Бу даврда Уструшонани маҳаллий шоҳлар – афшинлар идора қилган. Араблар истилоси даврида Уструшона мустақиллигини узоқ вақт сақлаб қолган ва фақат 822 йилга келиб узил-кесил халифаликка қўшиб олинган. 893 йилгача Уструшони халифалик вассаллари бўлган афшинлар бошқаришни давом эттирганлар. 893 йилдан Сомонийларга тобе бўлган. Уструшона шаҳарлари қадимдан Буюк ипак йўлининг чорраҳасида жойлашганлиги боис ҳунармандчилик ва савдо маркази сифатида шуҳрат қозонган.

“Эски хатлар”да Суғд конфедерацияси хусусида. Дунхуан, Гансу ва бундан ташқари Шарқий Туркистондан топилган милодий III-VII асрларга тааллуқли суғдийча хатлар ва ҳужжатлар ҳам Суғд конфедерацияси моҳияти ҳақида тасаввурларнинг кенгайтишига ёрдам беради. Хусусан, “Эски хатлар” деб юритилувчи Хитой деворининг қоровул бекатидан топилган (Дунхуан) милодий II-III асрга тааллуқли суғдий битикларда суғдийлар, Самарқанд мамлакати, Хитойдаги суғдий савдогарлар жамоаси, уларнинг савдо маршрутлари ҳақида гап боради[2].

“Эски хатлар”ни тадқиқ этган мутахассислар бу савдогарларнинг исмларига ўхшаш исмлар ушбу ҳужжатда ҳам келтирилганлигини таъкидлашади[3]. Бу эса суғдий савдогарларнинг Буюк ипак йўли бўйлаб Хитой ва Ҳиндистонга савдо ишлари билан қатнаганликларидан гувоҳлик беради.

Шарқий Туркистон бўйлаб суғдийларнинг ўз колонияларини барпо этганликлари тўғрисида маълумотлар манбаларда учрайди. В.Б. Хеннинг мил. авв. 329-327 йилларда юнон-македон армиясининг юришлари натижасида суғдийларнинг катта қисми ўзларининг она юртлири бўлган Суғдни ташлаб Буюк ипак йўли бўйлаб Турфон, Гансу, Тарим воҳаси бўйлаб ўзларининг колонияларини тузганликлари ва IV аср мобайнида бу ҳудудларда суғдийлар диаспораси вужудга келганлигини ҳамда бунинг натижасида[4] Шарқий Туркистон, Хитой, Мўғулистон ҳудудларида савдо, деҳқончилик тараққий этганлиги тўғрисида маълумот келтиради.

Хитой йилномалари Суғдга оид маълумотларнинг умумий тавсифи. Хитой йилномаларидаги маълумотлар асосида Суғд конфедерацияси ҳақидаги билимлар янада аниқлик касб этади. Хусусан, йилномаларда Ан (Бухоро), Кан (Самарқанд), Ми (Маймурғ), Ши (Кеш) ва бошқа бир қатор “Ху ўлкалари/мамлакатлари”дан Хитойга бориб, бу мамлакатдаги бир неча шаҳарларда ўз савдо колонияларини барпо этганлиги ҳақида қайдлар учрайди[5]. Улардан маълум бўлишича, мазкур “Ху мамлакатлари”, яъни, бухоролик, самарқандлик, кушониялик, маймурғлик ва кешлик савдогарлар ҳамкорликда фаолият юритиб, Хитойнинг бир неча шаҳарларида, хусусан, ушбу мамлакатнинг шимоли-ғарбий ва ғарбий ҳудудларида, пойтахт Чанъан ҳамда асл тарихий Хитойга ғарбдан қўшни Гансу, Дунхуан ўлкаларида ва Шарқий Туркистондаги Кумул, Турфон, Қорашаҳр, Куча, Кошғар, Хўтан сингари воҳа ҳукмдорликларида ўз савдо манзилларига эга эдилар.

Аҳамиятлиси, мазкур суғдий тужжорлар бу ерларда ўзаро бирга яшашга ва алоҳида маҳаллалар ташкил этишга ҳаракат қилишарди. Шу билан бирга улар қаерда бўлмасин, Суғд конфедерацияси таркибидаги қайси ҳукмдорликдан келганлигига қараб ўз жамоа масканларини барпо этишга уринишарди. Яъни самарқандликлар, кешликлар, маймурғликлар, бухороликлар битта маҳаллада яшашса-да, ўзлари мансуб бўлган ҳукмдорлик фуқароси билан қўшни бўлишни афзал билишарди. Шунга қарамай, мазкур ҳукмдорликлардан келган тужжор суғдийлар доимо бир-бирларини қўллаб-қувватлаб, муайян бир жойни маскан тутиб суғдий жамоалар муштарак яшайдиган манзил (маҳалла, қишлоқ, рабод ва ҳ.к.) пайдо бўларди.

Хитой йилномаларида Уструшона тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилади: - “Шарқий Цао (Уструшона) ҳукмдорлиги, бошқа номланиши Шуайдушана, Суйдуйишана, Кипутана[6] ва Судучжини, ҳаммаси бўлиб тўртта номга эга. Ушбу мамлакат Босси тоғининг шимолий томонида жойлашган. Бу жойлар Катта Хань сулоласи даврида Эршы (Фарғонанинг марказий шаҳри)ига тегишли бўлган. Шимолий-шарқда Гюйчжаньти (Хужанд)гача 200, шимолда Ши (Чоч)гача, ғарбда Кан (Самарқанд)гача, шимолий-шарқда Нин-юань (Фарғона) 400 лидан; жанубда Тухоло (Тохаристон)гача 500 ли. Йеча шаҳри бор; бу шаҳарда маҳкам ёпилган ғор бор, бу ерда ҳар йили икки марта қурбонлик келтиришади. Ву-дэ ҳукмронлиги давомида, 618-626 (йиллар), бу ҳукмдорликлар Кан билан бирга саройга элчи юборди. Элчи унга таклиф қилди, унинг ёш ҳукмдори, Цинь-ван ҳукмдорга жанговор совғалари ҳақида эшитган, унга хизмат қилишни хоҳлайди. Гао-цзу жуда ҳам хурсанд бўлди”[7]. Ушбу маълумотлар-

дан кўриниб турибдики, Суғд марказий ҳокимияти ва Уструшона ҳукмдорлари ҳамкорликда Хитойга савдо алоқаларини олиб боришган.

Иккала минтақа алоқаларига дахлдор масалалар манбалар орқали маълум. Муғ тоғидан топилган В-8 рақамли суғдий ҳужжатдан аён бўлишича, Панжикентни 693–708 йилларда 15 йил давомида ск’уп swr ?yIk’ – Чакин чўр Билга исмли ҳукмдор бошқарган. Унинг номидан зарб этилган тангаларда pncу MRУ’ ?yIk’ ?w?– “Панч ҳукмдори подшо Билга” ибораси келтирилади. Тадқиқотчилар унинг туркий “чўр” унвонига эга ҳукмдор бўлганини таъкидлайдилар[8]. Масалан, Муғ тоғи В-8 ҳужжати таҳлил қилган В.А.Лившиц Чакин чўр Билганинг келиб чиқиши ??t вилоятдан деб келтириб, бу ҳудудни Уструшона билан боғлаш мумкинлигини таъкидлайди. Ҳужжат матнида келтирилган ??tyk сўзини П.Б.Лурье “бахтли” деб келтириб, ушбу унвонни туркий qutlu? сўзи билан солиштиришга ҳамда умумий жумлани “Бахтли подшо – Панч ҳукмдори” деб талқин қилишга ҳаракат қилади [9]. Чакин чўр Билганинг бир вақтда ҳам ??t ҳукмдори ва ҳам Панч ҳукдори сифатида келтирилиши [10] Панч ҳукмдорларининг Уструшона ҳукмдорлари билан боғлиқликлари борасидаги фикрга йўл очади. Манбаларда Уструшона ҳукмдорларидан Қора Буғранинг бир муддат Кабудонни бошқарганлигининг тилга олиниши [11], Фуракиннинг Уструшона ҳукмдорлари авлодларидан эканлиги борасидаги фикр ҳамда Чакин чўр Билганинг келиб чиқиши каби қарашлар Суғд конфедерацияси ҳукмдорлари ва Уструшона ҳукмдорлари ўртасида яқин алоқалар бўлганлигини тасдиқлайди [12].

Суғд ва Уструшона ўртасидаги алоқаларнинг илк ўрта асрлар даврига оид баъзи маълумотлар А.Грицина [13], Н.Негматов [14], М.Пардаев [15], А.Отахўжаев [16] каби тадқиқотчиларнинг ишларида акс эттирилган бўлса-да, уларда айнан минтақалар ўртасидаги алоқалар ўз аксини топмаган. Бу эса мавзунинг долзарб мавзуга бағишланганлиги кўрсатади.

“Тан шу” йилномасига кўра, Суғдда мавжуд бўлган Цао (сувсиз чўл) уч қисмдан иборат: Фарбий Цао – Самарқанд яқинидаги Цао (Иштихон), Марказий Цао – Фарбий Цаодан шарқда (Кабудон / Чеклак туманининг шимолий қисми асосан Булунғур тумани?), Шарқий Цао – Мирзачўлнинг шарқий қисми (Уструшона). Хитойшунослар Кипутана – Кабудон ҳукмдорлиги деб уни Уструшонага жануби-ғарбдан яқин қўшни бўлгани учун хитойлик муаллифлар баъзан уни гўё Уструшона билан битта ҳукмдорликдек таърифлаганликларини келтиришади [17].

О.И.Смирнова нумизматик маълумотларга асосланган ҳолда Уструшона ҳукмдори Ҳайдар Афшиннинг авлоди бўлган [18] Қора бўғрани Кабудон ҳукмдори сифатида келтиради. Бунга сабаб эса Кабудон Суғд конфедерациясининг шимолий қисмида чегара ҳудудда жойлашган Уструшонагаяқин бўлганлиги бўлиши мумкин. Таъкидлаш лозимки, бу борада манбаларда чалкашликлар ҳам бор. Чунки, бир ҳукмдорнинг икки мустақил ҳудудда бир вақтда ҳукмронлик қилиши масаласи унчалик ҳам ишончли эмас.

А.Отахўжаев Хитой йилномаларига таянган ҳолда 731-738 йилгача Мосйен исмли шахсни Кабудон ҳукмдори бўлган ва унинг вафотидан сўнг эса, 740 йилдан бошлаб Кабудон ва Иштихон ҳукмдори Қора бўғра (720-738) бўлган деб келтиради ҳамда ушбу ҳукмдор туркий “Ўн Ўқ” сулоласи вакили бўлиши мумкинлигини таъкидлаб хулоса қилади [19]. Қора бўғра исмининг туркий исм эканлиги унинг ушбу сулола вакили эканлиги масаласини кучайтиради. Лекин бу даврда Иштихон ва Кабудон бир ҳукмдорлик бўлганлиги масаласи унчалик ҳам ўз асосини топмайди. Агарда Иштихон ва Кабудон бир ҳукмдорлик бўлиб, ягона ҳукмдор томонидан бошқарилган деган фикрни тўғри деб ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда Уструшона ҳукмдори Қора бўғра Кабудон ҳукмдори бўлиши тарихий ҳақиқатдан йироқ.

Хуллас, антик даврдан бошлаб куртак отган Марказий Осиёнинг йирик давлат уюшмалари ҳисобланган Суғд ва Уструшона алоқалари илк ўрта асрларга келиб анчайин юқорилади. Бу бевосита Суғд ва Уструшона ҳукмдорлари ўртасидаги алоқалар, дин ва тил умумийлиги каби омиллар асосида ўз тасдиғига эга.

Манба ва адабиётлар рўйхати:

[1]Ал-Балазури, Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир. Завоевание Хорасана. Извлечения из книги “Китобфутух ал-Булдон” / Перевод извлечений С. Волина в кн. Туркмены. — Ашгабад: 1950. — Т.І. — 126 с.; Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. — М.-Л.: Изд. АН СССР. —Том II. — 1950. — 380 с.; История ат-Табари / Пер. с арабского В.И. Беляева с допол. О.Г. Большакова, А.Б. Халидова. — Ташкент: Фан, 1987. — 439 с.; Ибн-ХаукалАбул-Касим. Китаб ал-Масалик вал-Мемалик / перевод с арабского языка С. Волина. МИТТ. Кн 1. — Л.: 1939. — С. 25;Хордадбех Ибн. Китаб ал-масаликва-л-мамалик (Книга путей и стран) / перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. — Баку: Элм, 1986. — 428 с.; Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. — Тошкент: Фан, 2014. — Б. 22-100.

[2]Ртвеладзе Э.В. Великий шёлковый путь. Энциклопедический справочник. – Ташкент: Ўзбекистонмиллийэнциклопедияси, 1999. – С. 107-112.

[3]Sims-Williams N., “The Sogdian Inscriptions of the Upper Indus. A Preliminary Report,” in K. Jettmar, ed., *Antiquities of Northern Pakistan / Reports and Studies*, Mainz, 1989. – P. 12.

[4]Henning W.B. *Sogdica*. – London: James G. Forlang Fund, 1940. – vol. XXI. – P. 5-11.

[5]Mori M. *Sogdlularin Orta Asya'daki Faaliyetleri*. ТТК, Belleten, Ocak. –Ankara: 1983. – S. 341-345.

[6]Кипутана – Кабудон ҳукмдорлиги. Кабудон Уструшонага жануби-ғарбдан яқин қўшни бўлгани учун хитойлик муаллифлар баъзан уни гўё Уструшона билан битта ҳукмдорликдек таърифлашган (Қаранг: Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 2014. – Б. 38.).

[7] Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. – Тошкент: Фан, 2014. – Б. 38.

[8]Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки) // НАА. – М.: Наука, 1979. – № 4. – С. 57-69.

[9] Лурье П.Б. Счастливый правитель Чекин Чўр Билга. ... – С. 127-131.

[10] СДГМ II. – С. 49.

[11] Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. ... – С. 278.

[12] Бунга соҳа мутахассисларининг тадқиқотларида ҳам ишоралар келтирилади (Қаранг: Пардаев М., Фофуров Ж. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар асосида). – Тошкент: ILMIY – TEXNIKA AXBOROTI – PRESS NASHRIYOTI, 216. – Б. 143-163).

[13]ГрицинаА.А.Уструшанские были. – Ташкент, 2002

[14] Негматов Н. Историко–географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в.

н.э. // МИА. – М., 1953. – № 37; Негматов Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. – Сталинабад, 1957. – С. 22; Негматов Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане // Новый журнал. – 1968. – № 2; Негматов Н. Настенная живопись дворца афшиновУструшаны // СА. – 1973

[15] Пардаев М.Х. Уструшона ва Суғдиёнанинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий маданий алоқалари / Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. –Тошкент: Фан, 2002; Пардаев М.Х. Северо-западная

Уструшана в эпоху раннего средневековья: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Ташкент, 1997. — 25 с.

[16] Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. — Тошкент: 2010. — Б. 7-10.

[17] Ўзбекистон тарихи. (Хрестоматия). 2-жилд. 1-қисм. — Тошкент: Фан, 2014. — Б. 38-39; Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. — М.-Л.: Изд. АН СССР. — Том II. — 1950. — С. 312-313.

[18] Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. — М.: Наука, 1981. — С. 251-253.

[19] Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. — Тошкент: 2010. — Б. 81-82.